ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ

Сергій ТАРАДАЙКО

ЗА МОТИВАМИ КАНЕТТІ

Господь повернув ребро на місце
в боці Адама, відібрав у нього подих і
знову перетворив його на глину.
Е.Канетті. Провінція людини

Незвичайна праця Еліаса Канетті «Маса і влада», власне кажучи, й зробила його відомим. – Адже книга вийшла тоді, коли в Європі намагались якось осмислити все те, що відбулося тут у першій половині XX сторіччя. Звісно ж, праця з такою назвою не могла не бути помічена. Й дарма що події цього сторіччя в дослідженні не вивчалися – хіба що деколи згадувались. – Ішлося про віковічне (чи навіть іще природне) розуміння «маси» і «влади», причому з подібної точки зору вони здавалися ще могутнішими.

До того ж і форма тої роботи виглядала ніби незвично. З одного боку, це справді дослідження, й відразу помітні риси, притаманні для цього жанру. Ми бачимо й продуману побудову, й детальні класифікації, й численні та розлогі цитування. Хоча, з іншого боку, складається враження, що коли це й дослідження, то дуже несподіване. Бо швидко впадає в очі письменницька, так би мовити, природа цього писання, його незвична стилістика й інтонація. Дослідник, як ми знаємо, висловлює свої погляди дуже зважено й уникає всього надто категоричного. Не так у книзі Канетті... Звичайно, деколи й він застосовує «наукову» манеру викладу, та більше для зв'язку. – Визначальні його думки проголошуються з якоюсь особливою безперечністю.

Це відразу нагадало, що Канетті – саме письменник. Адже перше й, надалі з'ясувалося, головне його літературне творіння (роман «Засліплення») вийшло друком іще 1935 року, на чверть століття раніше. Хоча й тоді вже готувалась «Маса і влада». Крім того, були і п'єси, збірки спогадів і нотатки, тобто здавалося, що Канетті лише шукає потрібну форму. Тож надрукована «Маса і влада» (1960) ніби завершила такі пошуки й засвідчила про появу справді великого письменника. Зі своєю власною темою й манерою писання. Тому далі все, що написане, сприймалося саме в ракурсі «маси» і «влади», набуваючи, таким чином, якоїсь єдності.

Та насправді подібне бачення видається досить обмеженим і нагадує сприйняття за «ключовими словами». Таке бачення схоже з інформаційними технологіями, де швидко можна знайти все що завгодно, та, застосовуючи лише зовнішні прикмети, ми навряд чи наблизимося до суттєвого розуміння. Поза сумнівом, у Канетті тема «маси» і «влади» видається таки найпершою...

Проте звідки вона взялася? Й головне, чому склалося саме це трактування «маси» і «влади»?

Спочатку може здаватися, що дані поняття мають утворювати пару. – Це, звісно, відповідало б європейському розумінню, де мислення будувалось у взаємозумовлених протиставленнях. І справді: «маса» та «влада», здається, саме й призначені для подібного розуміння. Тобто «маса» має вважатися чимось пасивним, а «влада» чимось активним, отож утворюється ніби пара... Та Канетті мислить інакше. Здебільшого ці дві сфери розглядаються ним окремо й нечасто перетинаються.

При цьому вони, напевне, пов'язані, втім, у дуже незвичний спосіб. Уявімо собі щось однакове, наче спільне, що помітне й у «масі», й у «владі». Звичайно, це людина, проте взята в її від'ємному, негативному розумінні, коли маємо не наявність, а зникнення та відсутність. У «масі» вона повністю розчиняється. У «владі» пригнічується чи знищується. Й у кожному випадку ця людина ніби зникає... Можна твердити, що тема такого зникнення стає справді визначальною для Канетті. В абстрактному вигляді це сприймається досить важко (бо спробуй усвідомити щось таке, чого немає), тому варто звернутися до самого письменника.

Ми маємо нагадати, що починає Канетті з архаїчного стану людства. Джерела з антропології чи, скажімо, психіатрії видаються йому найкращими. Ба більше, йому важливо дослідити ще глибші, суто природні передумови «маси» і «влади». Й виявляється, вони ледве не повсюди.

Найбільше, напевне, враження на людину, причому з давнього-давна, справляла саме множинність. У будь-яких її проявах. У чисельності тварин або навіть і комах, у суворій величі лісу чи незліченності зірок. І виникало подібне враження, найшвидше, з усвідомлення своєї власної нечисленності. «Слабкість людей полягала в їхній малій кількості», – зауважує Канетті й підсумовує: «Шкода й сумніватися в тому, що людина, щойно такою ставши, схотіла, щоб її було більше. Всі її форми вірувань, її міфи, ритуали й обряди сповнені цього бажання» .

Тобто приклади множини вже відразу вбачались у природі й, по суті, протиставлялися до людини в її звичній малочисельності. Саме так і постали передумови для формування поняття «маси». Треба визнати, що письменник особливо на ньому зосереджений. І, приміром, у «Засліпленні» він устами свого героя зауважує, що «трохи пишався» (etwas zugute), та ще й курсивом: «одним своїм відкриттям», а саме: «роль маси в історії й житті індивіда...» . Щиро кажучи, після Маркса, Лебона чи Ортеги вже навряд чи слід заявляти про «відкриття» ролі маси. Й Канетті стисло пояснює своє власне розуміння, він каже про «...справжнього рушія історії, про прагнення людини піднятися до якогось вищого тваринного виду, до маси, й розчинитися там остаточно, так немовби окремої людини ніколи й не було...» . Таке зникнення людини стає насправді ключовим.

І стосовно питання «влади». Зрозуміло, воно теж постало не вперше. Тут одразу можна згадати про Ніцше й «жадання влади», – хоча, звичайно ж, ідея влади ще від початку пронизувала всю західну філософію, ще з arkhē, давньогрецького «начала» всього сущого, та божої всемогутності.

Тим більше незвичним є розуміння, висловлене Канетті. Бо влада для нього – це «виживання», тобто прагнення носія тієї влади можливо довше бути живим. «Оминути смерть,

ухилитися від неї – це одне з найдавніших й найупертіших прагнень можновладців» . І мова не про безсмертя, бо влада дає нагоду не сподіватись, а діяти й, фактично, розпоряджатися тою смертю. Не своєю, так усіх інших. – У цьому найголовніша думка Канетті.

До речі, його слово «виживання» може вводити в оману. Й виникає запитання: чи не звичайний це прояв «інстинкту самозбереження»? Та щодо «самозбереження» Канетті відзначає: «Мені здається, це поняття не пасує сюди вже через те, що передбачає тільки одну, окрему людину. Наголос тут падає на само. А важливіша друга частина слова – збереження» . Й постає ніби таке собі «мирне створіння», що лише дбає про харчування і спокій, адже тільки «відштовхує від себе ворога» й не завдає нікому жодної шкоди... «Чи можна вивести людину, – підсумовує Канетті, – в непристойнішому, спотворенішому й смішнішому вигляді?»

Поза сумнівом, їжа – це найперше для виживання, та маємо нагадати й про спосіб її здобування, «підступний, кривавий і жорстокий». І при зустрічі з ворогом у людини проявляється не пасивність, а бажання зразу напасти. – Тому формула «виживання», для Канетті, нескладна: «Людина хоче вбивати, щоб пережити решту. Вона не хоче вмирати, щоб її не пережила решта» .

Це прагнення стає сутністю влади. Й нескладно здогадатися, що тоді, коли влада є величезною, необмеженою, та «решта» перетворюється на масу.

Тобто здійснювати владу можна вбиваючи, та ще й у масовому масштабі... Звісно, відразу пригадуються всі жахіття саме першої половини XX століття. Й тому в окремій роботі «Гітлер за Шпеєром» (1971) письменник описує природу влади на конкретному тогочасному прикладі.

Коли Гітлер усвідомлює, що поразка невідворотна, йому лишається тільки нищити вже своїх. Отже, «він не бажає, щоб його пережили. Ворогам, які здобули перемогу, він не може завадити його пережити. Та ще й як може знищити залишки свого власного народу» . – Відтак, у розумінні Канетті, природа влади полягає в отому масовому знищенні. Причому і своїх і чужих, адже те саме знаходимо й у Сталіна, що «своїх» понищив більше за чужих. Отже, Канетті дуже суттєво переосмислює вже звичне розуміння всієї влади. Замість уявлення про боротьбу та приборкання непокірних його бачення зосереджене на фізичному знищенні.

Й відзначимо, по суті, ми знову повертаємося до зникнення людини, ключового мотиву Канетті. Втім, у масі вона зникає ще, сказати б, як індивід або ж особа, натомість у владі суто фізично. Звичайно, такі сюжети здаються вкрай драматичними. Та маємо зауважити й філософську сторону справи. – Згадаємо, що людина в європейській будові думки – це така собі точка відліку, від якої й визначатиметься розуміння всього буття. Тому втрата цієї точки може викликати зміну самого способу розуміння.

До речі, мотиви зникнення людини спершу з'явились у того ж Ніцше; приміром, у «Так казав Заратустра» багаторазово й настійливо повторюється така теза: «Людина – це те, що слід подолати...» . Безсумнівно, подібна думка для Ніцше дуже важлива. Й, по суті, недооцінена, бо насправді саме звідси випливають і «Над-людина», і «Бог помер», і «жадання влади»...

Коли хто й оцінив ідею зникнення людини, то найперше це М.Фуко. Тут одразу треба послатися на ґрунтовну його роботу «Слова та речі» (1966). Фуко тлумачить ідею Ніцше, «що людина давно вже зникла й продовжує зникати» , в пізнавальному смислі й хоче вийти з «антропологічного сну». Тож дивитися на життя не домислюючи людину.

Дещо схоже ми знайдемо й у Канетті. Приміром, усе «Засліплення» будується на різниці між уявленнями героїв, адже тут і дивакуватий синолог, і дуже кмітливий кар-

лик, і люди вкрай примітивні. Й усі вони сприймають один одного за своєю власною міркою... Тому все, що відбувається, виглядає наче цілком ідіотська фантасмагорія. Вже звідси легко побачити, що Канетті надто скептично налаштований до людини з її «свідомістю». – Й так само хотів би вийти з «антропологічного сну».

Тож увага переноситься від окремих людей на відносини між ними. Більше того, згадавши про недовіру до свідомості, не дивуймося, що Канетті каже найперше про стосунки тілесні. – «Намір одного тіла щодо другого набуває конкретності тієї миті, коли стається доторк». – І варто підкреслити: «Навіть у найвищих формах життя ця мить несе в собі щось вирішальне» . Тобто маємо припустити, що тілесність є не стільки тілом окремої людини, скільки самою можливістю того дотику, прилягання чи притискання...

Звичайно, таке тлумачення підштовхувало до «маси». З умоглядного «наукового» поняття вона відразу перетворювалася на дещо майже відчутне. При цьому виявлялося, що тілесність отої «маси» доволі дивна і складається не з окремих людей, а неначе з окремих органів, утворюючи, таким чином, єдине цілісне тіло. – «Всі руки немовби належать тому самому створінню» .

Чи взяти такий іще приклад: «І ось перед нашими очима вже танцює цілісне створіння з п'ятдесятьма головами, сотнею рук і сотнею ніг, що рухаються всі однаковісінько, в тому самому пориві» .

Тож у «масі» людина справді розчиняється. Й не тільки в особовому, так би мовити, розумінні, бо зникає, зрештою, й тіло. Зауважимо, що Канетті по-своєму послідовний. – Якщо маса поглинає все самостійне, то, звичайно, може поглинути й тіло, бо, по суті, ним і представлена людина в її живій і конкретній одиничності. Та, напевне, тіло зникатиме не фізично, лиш у сенсі чогось єдиного й самостійного. Не дивно, що воно перетворюється на купу ніби роз'єднаних органів. А тому доречно згадати поняття «тіла без органів» (у Ж.Дельоза й Ф.Ґваттарі), тільки тут уже навпаки. Тепер органи без тіла. Треба визнати, що Канетті справді мислить у такий спосіб, – у «Засліпленні» він описує зовнішність або дії героїв як окремі фрагменти тіла. «Ні тобі лоба, ні вух, ні шиї, ні тулуба – чоловік складався з горба, могутнього носа та двох чорних, спокійних, журливих очей». Або, приміром, іще таке: «Його довгі руки снують між трьома парами ніг» .

У романі дуже поширені й найбрутальніші, певне, тілесні стосунки. – Це жорстокі побиття: вони трапляються і згадуються постійно. Таким чином у тодішнього ще Канетті позначена тема «влади»... Й дарма що здебільшого це побої лише «сімейні» – чи батько б'є просто до смерті й дочку, і дружину, чи дружина лупцює вже чоловіка, та ще й конче жорстоко й оскаженіло.

Насправді це засвідчує, що насильство (може, перша прикмета влади) закладене вже в основі всього буття. Й людина виявляється дуже вразливою. При цьому чи не найслабшим її місцем є насамперед її тіло. Воно «голе й незахищене, воно м'яке й приступне для будь-якого нападу» .

Цікаво, що письменник осмислює це становище на прикладі Кафки. Йому присвячено цілу працю, де Канетті й торкається теми тіла і насильства. Й одразу ж зауважує саму суть, отже: «Страх перед чужою силою – головне переживання Кафки...» Тому висновок є, з одного боку, цілком очевидним, але, з іншого, несподіваним, а саме: «Від насильства, тиску несправедливості можна врятуватись, лиш якщо від нього сховатися, зникнути. Треба стати дуже маленьким, перевтілитись у комашку...» .

Зрозуміло, що це згадка про славетне «Перевтілення» Франца Кафки. Тут окремо слід зауважити зменшення та кінець кінцем і зникнення людини. Для Канетті такий мотив є, напевне, дуже суттєвим. Якщо знову звернутися до сцени «Засліплення», коли жінка б'є чоловіка, – цього не можна не помітити: «Потім вона зіпхнула його на підлогу і, сидячи

на краю ліжка й тримаючи Кіна за чуба, щоб не втік, копала його ногами доти, доки відпочили руки... Він шкодував, що був такий довгий. «Якби худий і маленький... Тоді було б менше куди бити». Він щулився... Вона вже ледве його знаходила, він став зовсім маленьким... Він зменшувався на очах... вона вже не могла його знайти, такий він був маленький; Кін зникав від самого себе» .

Звичайно, таке подружжя здається дуже незвичним. А чи кращим є сімейство того горбатого карлика, сутенера своєї жінки-повії? Він ховається під їхнє ліжко, поки вона задовольняє щойно знайденого клієнта. Видно, тут іще позначалось особливе бачення жінки в уяві саме Канетті. Пояснити це можливо хіба що впливами Захер-Мазоха – коли спробувати сприймати його в якнайширшому розумінні. Таку думку підтверджують оті дивні фантазми, що виникають у Канетті. Варто взяти лише «Нотатки»:

«Країна, де величезні жінки прогулюються з малесенькими чоловіками у сумочці». Чи й таке: «Мужчини, голі й на поводку у пишно вбраних пані: кімнатні мужчинки, наче хіни» . Тож ідеться про те саме, тобто зменшення та ще й перетворення на щось нікчемне...

До того ж японські хіни, декоративні маленькі песики, – нагадують і про дуже суттєву тему Канетті, про «перевтілення». Починаючи з архаїчного стану людства, він уважно досліджує це неначе казкове явище, де людина перетворюється на щось інше, здебільшого на тварину. Причому не копіює, не намагається уподібнюватись, а насправді нею стає, перетворюється на неї. «Становлення-твариною – не сни й не фантазії, – знаходим у згаданих уже Дельоза й Ґваттарі, – вони цілковито реальні» . Для сучасної людини все це справді здається казковим, але, приміром, у тотемізмі на тому перевтіленні, власне, й будується все життя...

Не заглиблюючись у цю тему, відзначимо лиш одне. Самою згадкою про перевтілення ми знову повертаємося до зникнення людини, – бо, ставши чимось інакшим, уже не можна залишатися тим самим.

Але Канетті покладається не на саму лише давнину. Його мислення збудоване на припущенні, що людське й суспільне життя завжди тримається на природному підґрунті. При цьому, може, найбільше та природа пов'язана саме з їжею й харчуванням. Адже маємо погодитись: «Їда – це найдавніше, що знає людина...» . Тож їстівність є запитанням, яке з'являється тут одразу. Тож: «Ось вона, ця архаїчна ситуація: сповнене сумнівів торкання здобичі. Хто ти? Чи можна тебе їсти?»

До речі, в описаній ситуації вже відчутні настрої влади, бо саме це поняття «здобичі» нагадує про захоплення й розпорядження на свій розсуд... Але, знову повертаючись до влади, головної своєї теми, Канетті не забуває про харчування, ба більше, з'їдання такої здобичі здається йому найпершою рисою влади. Цікаво, що це з'їдання розглядається ніби зсередини. Тобто: «Власне поглинання здобичі починається в роті». «В роті темно, в кишках і шлунку – пітьма» . Дуже прикметною видається тут і назва цілої глави – «Нутро влади»...

Треба визнати, що це бачення надто дивне, – хай навіть і для такої дивної книжки. – Та Канетті хоче простежити долю не тільки того, хто їсть, але й того, кого з'їли. Й простежити, сказати б, аж до кінця, він зауважує: «Здобичі належить пройти тілом довгий шлях. На цьому шляху з неї помалу висмоктується все, що в ній є корисного. Залишаються відходи й сморід» . Але це ж, очевидно, дещо тваринне. Й чи має воно відношення до влади? Виявляється, що має (до того ж якнайближче), бо Канетті чітко висловлює думку «про перетравлення як центральний процес влади...» .

Цей висновок є далеко не випадковим, адже міститься він у розгляді самого процесу травлення. Тут ідеться про «тиск, під яким перебуває здобич, перетворена на їжу».

Про хід її «розчинення й внутрішнього з'єднання з тим, хто її перетравлює», про повне «зникнення спочатку всіх функцій, а потім і всіх форм» її власного існування... – «все це з повним правом можна вважати найголовнішим, хоч і найглибше прихованим, процесом влади» . Для нас особливо варто відзначити це зникнення «всіх функцій, а потім і всіх форм», отож у підсумку виникає щось а-морфне, тобто позбавлене форми. По суті, все повертається до «маси», нехай і в іншому сенсі слова.

«Це не жінка, а лайно (ein Dreck)!» ... «Тереза поскаржилася: мовляв, знову він, перепрошую, сере. Годі вже йому срати (scheißen)!»

Ясна річ, ідеться про сферу вже відверто непристойну. Та насправді лише зараз і відкривається природа всієї влади (коли казати про необмежене панування), тобто: «Ніщо не належить людині так цілковито, як те, що стало її екскрементами» . Це приклад абсолютної, так би мовити, підлеглості й, таким чином, ієрархічності. – Від найвищого до найнижчого. Й виявляється, що здійснювати владу можна саме при-нижуючи. «Той, хто прагне панувати над людьми, намагається їх принизити – позбавити можливості опиратися... Кінцева мета в нього завжди та сама: «поглинути» їх і висмоктати» .

Напевне, такий мотив є найгострішим і найсуттєвішим у Канетті, й пригадаємо, що кінець кінцем ідеться про зникнення людини. Конче ганебне та невблаганне... «Людина здалася на волю долі й уже бачить себе здобиччю. Вона пройшла весь низхідний шлях: здобич, їжа, стерво чи екскременти» . Крім того, відчутно змінюється й тлумачення «маси». На відміну від початку своєї творчості, де письменник іще захоплений «масою» й покладає на неї певні надії, – все частіше він уявляє собі щось аморфне та позбавлене життя. Така зміна була наслідком того масового знищення людей, що відбувалося вже за Другої світової війни.

Коли рахунок іде на мільйони, з'являється й відповідне бачення маси. Недаремно воно постало насамперед у головного винуватця цього знищення: «Відчуття маси мерців для Гітлера – вирішальне. Це і є його істинна маса». До того ж: «Як і будь-яка маса, вони тиснуть, вимагаючи примноження» . Проте, може, найнеприємнішим є те, що відчуття такої маси вже не зникає й по завершенні війни, бо з'являється зброя знов-таки масового знищення...

Ми бачимо, що зникнення людини було досліджене в якнайширшому розумінні. Й у дуже жорсткому вигляді. – Канетті не сумнівається, наскільки велике враження має все це справляти, й відзначає: «Навряд чи знайдеться що-небудь гірше за те, що я сказав про людину, так само як і про людство» . Тут і справді вже вибудовується бачення, де можна не домислювати людину, тобто вийти, за формулою Фуко, з «антропологічного сну». Проте відразу стає відчутним, яке важке буде пробудження...

м. Запоріжжя